

Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ) նախագիծ հանդիսացող **Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել ԱՆՎՃԱՐ:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:

Уважаемый читатель!

На сайте **Электронной библиотеки Арцаха**, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха (ОМУСА)**, размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать БЕСПЛАТНО.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - **Artsakh E-Library** website, where you can find and download for FREE scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: <http://artsakhib.am/>

E-mail: info@artsakhib.am

Facebook: <https://www.facebook.com/www.artsakhib.am/>

ВКонтакте: <https://vk.com/artsakhiblibrary>

Twitter: <https://twitter.com/ArtsakhELibrary>

ՀՈՒՇԻՆ ՀԱՅՈՑ
ՔԱՂԱՔԱԿԲՐՈՒԹՅԱՆ
ՕՐԲԱՆ

ՀՏԳ- 941 (479.25):325

ԳՄԳ- 63.3(2Հ)+66.3(2Հ)

Շ 973

Գիտաժողովը նվիրվում է

Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին

Տպագրվում է գիտաժողովի խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝

Արտակ Մադալյան

Գիտաժողովի ծրագրային կոմիտե՝

Արամ Սիմոնյան – ԵՊՀ ռեկտոր, Վլադիմիր Բարխուդարյան – ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս քարտուղար, Բաբկեն Հարությունյան – ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս քարտուղար, Աշոտ Մելքոնյան – ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, Ռուբեն Սաֆրաստյան – ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն, Արարատ Աղասյան – ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի տնօրեն, Պավել Ավետիսյան – ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի տնօրեն

Շ 973 ՇՈՒՇԻՆ ՀԱՅՈՑ ԶԱՂԱԶԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՕՐՐԱՆ: Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր: – Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2007, – 370 էջ + 1 էջ ներդիր:

ԳՄԳ- 63.3(2Հ)+66.3(2Հ)

ISBN 978-5-8080-0715-4

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2007

ՔԱՐԿԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
ՀՀ ՉԱԱ և ԵՊՀ

ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՑ ԿՈՂՄԵՐԻ
ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆ ԸՍՏ «ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ»-Ի

Հայոց Արևելից կողմերի վարչական բաժանումը, որ ուսումնասիրության է ենթարկվել մի շարք ուսումնասիրողների կողմից¹, ցայսօր պատկանում է Հայաստանի պատմական աշխարհագրության վիճելի խնդիրների շարքին: Եվ եթե հաշվի առնենք, թե ադրբեջանական պատմագրությունն ինչպիսի ջանքեր է գործադրում Հայոց Արևելից կողմերի պատմության նենգափոխման և Արցախն ու Ուտիքն ադրբեջանական հռչակելու ուղղությամբ, ապա այս վիճահարույց խնդիրը ոչ միայն զուտ գիտական, այլև կարևոր արդիական նշանակություն է ձեռք բերում: Սույն հոդվածում մենք մեր առջև խնդիր ենք դրել ի մի բերել մեր հիմնական արդյունքները Հայոց Արևելից կողմերի վարչական բաժանման վերաբերյալ:

Ի տարբերություն Հայաստանի շատ երկրամասերի՝ մեր տեղեկությունները Հայոց Արևելից կողմերի վարչական բաժանման վերաբերյալ գործնականում սահմանափակվում են Մովսես Խորենացու «Աշխարհացոյց»-ի և Մովսես Կաղանկատվացու երկի հաղորդումներով: Անտարակույս, առավել ամբողջական են Պատմահոր «Աշխարհացոյց»-ի տվյալները: «Աշխարհացոյց»-ը մեզ է հասել ընդարձակ և համառոտ խմբագրություններով: Հայոց Արևելից կողմերը, որ ներառում են Մեծ Հայքի Արցախ ու Ուտիք երկրամասերը, արտացոլված են համառոտ խմբագրության մեջ ամբողջությամբ, սակայն ընդարձակ խմբագրությունը պահպանել է միայն Արցախի

¹ Չխորանալով մանրամասների մեջ՝ լրի նշենք, որ այս խնդիրն անդրադարձել են Ղ. Ինճիճյանը, Ղ. Ալիշանը, Բ. Պատկանյանը, Ն. Ադոնցը, Ս. Երեմյանը, Բ. Ուլուբաբյանը և շատ ուրիշներ:

վարչական նկարագրությունը: Ելնելով հարցի շահեկանությունից, մեջբերենք երկու խմբագրությունների տեղեկությունները: Այսպես, ընդարձակ խմբագրության մեջ Արցախի մասին ասված է. «Ժ. Արցախ յերի կալավ Սիւնեաց. ունի գաւառս երկոտասան. զՍիւսն Հաբանդ, զՎակունիս, զԲերձոր, զՄեծիրանս, զՄեծ Կուանս, զՀարճղանս, զՍուխանս, զՊիանս, զՊածկանս, զՍիսականիս, զԿոտակ, զՔուստիփառէնս, զԿողթ, յորում լինի քարախունկ. զայս ամենայն Աղուանք ունին հանեալ ի Հայոց»²:

«Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության մեջ Ուտիքի և Արցախի վարչական նկարագրության մասին ասված է հետևյալը. «Ուտի է մտից կայ Երասխայ ի մէջ Արցախայ եւ Կուր գետոյ: Եւ ունի գաւառս, զոր Աղուանք ունին, եւթն. Արանոփտ, Տոի, Ռոտպտակ, Աղուէ, Տուչկատակ, Գարդման, Շակաշէն, Ուտի Առանձնակ, յորում Պարտաւ քաղաք: Եւ լինի ի մնա ձիթենի, Վարանգենի եւ յասմիկ եւ (ի) հաւոց կատակ»³:

«Արցախ յերից կայ Սիւնեաց. գաւառք են ի մնա երկոտասան, զորս Աղուանք ունին. Սիւս Հաբանդ, Վակունիք, Բերդաձոր (իմա՝ Բերձոր - Հ. Բ.), Մեծկուանք, Մեծիրանք, Հարճլանք, Սուխանք, Պիանք, Պանձկանք, Սիսական Ոստանն, Քուստիփառէնս, Կողթ՝ յորում լինի քարախունկ»⁴:

Օգտագործելով Երևանի Մատենադարանի թիվ 582, 696, 1267, 1459, 1482, 1486, 1717, 1770, 1864, 1883, 1898, 2019, 2191, 2291, 2370, 2748, 3160, 3502, 3941, 3391, 4284, 5120, 5613, 7993 և 9702 ձեռագրերում պահպանված «Աշխարհացոյց»-ի տեքստերը, ինչպես նաև Ղ. Ինճիճյանի «Ստո-

² «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացույ յաւելուածովք նախնեաց», Վենետիկ, 1881, էջ 33:

³ Ա. Արախանյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Ե., 1944, էջ 350:

⁴ Կ. Փաթկանով, Армянская география VII века по р. X. СПб., 1877, էջ. 19. «Աշխարհացոյց»-ում Աղվանից կոչված մարզպանության նկարագրության մեջ տրված Արցախի և Ուտիքի գավառանունների տարընթերցումները տրված են ընդգծված:

րագրութիւն հիմն Հայաստանեայց» երկի տվյալները, մենք ստանում ենք տարընթերցումների հետևյալ պատկերը, որից ընտրել ենք հավանական ճիշտ ձևերը:

Տարընթերցումներ

Ճիշտ ձևը

- 1. Միւս Հաբանդ, Խաբանդ, Հաբանք, Համբանդ, Հաբանքդ, Հիւբանդ, Սուս Հաբանդ, Հաբանց, Հիւբանտ, Հիւբանդն, Համանդ, Խաբանդն, Հաբանդք, Փոքր Հաբանդ, Համբաք, Համանդ, Հաբունքդ, Հաբանք⁵
Միւս Հաբանդ (Համբանդ) Փոքր Հաբանդ (Համբանդ)
- 2. Վակունիք, Վայկունիք, Վակունակ, Վկունիք, Վակունիք, Վայկունիք
Վակունիք (Վայկունիք)
- 3. Բերծոր, Բերդածոր, Բերդծորք, Բերդծոր, Բերթածոր, Բերդարծոր, Բերծոր, Բերծորս
Բերծոր (Բերդածոր ?)
- 4. Մեծ Կուանք, Մեծ Ռունք, Մեծ Կուան, Մեծ Կուանքն, Մեծ Կուենք, Մեծկուվանք, Մեծ Կուանք, Մեծ Կափանք, Մեծ Կուանք
Մեծ Կուանք (Մեծ Կուենք)
- 5. Մեծ Իրանք, Մեծիրան, Մեծիրանքն, Մեծ Իրանք
Մեծ Իրանք
- 6. Հարճլանք, Հարջլանք, Հառջլանք, Հարջլանքն, Հարճլեանք, Հարջլանքն, Հարճուանս, Հաճլանք, Հարջլանք, Հաջլեանք
Հարճլանք (Հարջլանք)
- 7. Մուխանք, Մոխանք, Մոխանք, Ոսխանք, Մուխանք, Մոխաք, Մախանք
Մուխանք (Մոխանք)

⁵ Հաջորդ տարընթերցումներուն «Միւս»-ը, որ տարընթերցումներ չունի, բաց ենք թողնում: Ընդգծվում են Աղվանից մարզի նկարագրության մեջ տրված Արցախի և ուտիքի գավառների անունները:

- 8. Պիանք, Ոպիանք, Ապիանք, Պիտանք, Պիանք
Պիանք
- 9. Պանծկանք, Պածկանք, Պայծկանք, Գայծկանք, Պանծկանք, Պածանք, Պանծկանկք, Պարծկանք, Պածկանք, Պարծանք
Պածկանք, (Պանծկանք, Պարծկանք)
- 10. Սիսական(ք) Ոստանն, Սիսական(ք) Քուստակ, Սիսականք Քուստակ, Սիսականք Քստակ, Սիսական Կուտայք, Սիսայկանք Քուակք, Սիսականք Կոտայք, Սիսական Քոտակ Սիսականս Տանն, Սիսական Քուակք, Սիրականք Ոստանն, Սիսական Ռոտաստակ, Սիսական Ոստաստակ, Ըստիսականն Ռաո տաս տա, (Ռոտստակ Ռոյտաստակ, Ռայոտաստա, Ռատաստակ)
Սիսական Ոստանն, Սիսական (ի) Կոտակ Սիսական Ռոտաստակ
- 11. Քուստի Փառնէս(ն), Քվէտի Փառնէս, Քաստիմ Փառնէս, Քառ Փառնէս, Քուտի Փառնէայ, Քուստի Փառնէս, Քուստի Փառանէս, Քոսարի Փառնէգ, Քուստիսի Առնայ, Քուտի Փառնէնսն, Քուստի Փառնէս
Քուստի Փառնէք (Քուստի Փառնէս)
- 12. Կողթ, Կողդ, Կոխք, Կոխդ, Կոխք, Կոխդն, Կողք, Կախք, Կողք, Կողքթ, Կոխք, Կալք
Կողք
- 1. Արան-ռոտ, Առան-ռովտ, Երանոսդ, Տանը-ռոտ, Առաստող, Աբան-ռոտ, Առաստողոտ, Ստաս-ռոտ, Ստաստռուս, Արաս-ռոտ, Ուտաստ-ռոտ, Ստաստ-ռոտ, Ստաստասա, Աստ-ռոտ
Առան-ռոտ (Արան-ռող)
- 2. Տռի, Տրի, Սռի, Տոռի, Առի, Առի Ուի, Ռռի, Տռի (Տոռի),

<u>Տրի</u>	<u>Տրի)</u>
3. Ռոտպացեան, Ռոտպայեակ, Ռոտպտակ, Տոպացեան, Ռովտապայեակ, Ռստպակ, Ռոտպատեան, <u>Րոտպայեակ</u> , <u>Ուաստփալեկ</u> , <u>Աւտպայեակ</u> , <u>Իոտ պահ</u> , <u>Ռոտ պայեակ</u> , <u>Ի ոտ պահ</u> , <u>Յոտպակ</u> , <u>Ռոտպայիակ</u> , <u>Ռօտպայիակ</u> , <u>Ռսատփալեկ</u>	Ռոտ-Պացեան (Ռոտ-Պատեան, Ռոտ-Պայեակ)
4. Աղուէ, Աղաւէ, Աաւ, Աղաւէս, Աղասէր, <u>Ազուէ</u> , <u>Ազուէ</u> , <u>Չաւէ</u> , <u>Արզուէ</u> , Աղուոէ	Աղուէ
5. Տուչքատակ, Տուչկատակ, Տուչկտակ, Տոկատակ, Աղանատակ, Տոչքատակ, Տուչ Կաղ-կ, <u>Թուչքատակ</u> , <u>Թուճքատակ</u> , <u>Թուկկատակ</u> , <u>Թուչքատակն</u> , <u>Քուկքատակ</u>	Տուչքատակ (Տուչկատակ, Թուճքատակ, Թուչկատակ)
6. Գարդման, Գարդմանք, Գարդաման, Գարթման, <u>Գարտման</u> , <u>Գարտաման</u> , <u>Գարդմանք</u> , <u>Գարգաման</u> , Գորթման	Գարդման
7. Շիկաշէն, Շակայշէն, Շակաշէն, Շագաշէն, Չակաշէն, Չագաշէն, <u>Շակաշէն</u> , <u>Շիկաշէն</u> , <u>Շէկաշէն</u> , <u>Շակայշէնն</u>	Շակաշէն (Շիկաշէն)
8. Ուտի Առանձնակ, Ուսի Առանձնակ, Ուստ Առանձնակ, Ուստի Առանձնակ, Ուտի Առանձնական, Ուստի Առանձնական, <u>Ուտ-ռոստակ</u> , <u>Ստատտատասակ</u> , <u>Ուղ-ուստակ</u> , <u>ոտ-ոտոտատասակ</u> , <u>ոտ-ո-ոստակ</u> , <u>ոտ-ոստակ</u> , <u>ուտ-ո-ոստակ</u> , <u>ոտոտոտատակ</u>	Ուտի Առանձնակ, Ուտի-Ռոստակ, Ուտի- Ռոտատակ

Արցախ և Ուտիք աշխարհներին անդրադարձել է Մխիթարյան միաբան Ղուկաս Ինճիճյանն իր մեծարժեք «Ստորագրութիւն հին Յայաստանեայց» աշխատության մեջ: Նա միանգամայն իրավացիորեն ցույց է տալիս, որ ճիշտ է Արցախի երրորդ գավառի Բերձոր գրությունը, իսկ Բեռդածորն ընդա-

մենը վրիպակ է⁶: Յեղիմակի կարծիքով Թովմա Կիլիկեցու մոտ հանդիպող Մեծ Սիսականք գրությունը պարզապես վրիպակ է⁷: Իր բոլոր դրական մոտեցումներով Ղ. Ինճիճյանը, ցավոք, որոշ խնդիրներ չի ընկալել: Նախ, նա, հակառակ «Աշխարհացոյց»-ի հստակ տեղեկության, Արցախին վերագրում է 14 գավառ, առանձին գավառներ համարելով *Քոտակը*, *Քուստին*, երբ առաջինը *Սիսիական*-ի - *Կոտակի* բաղկացուցիչ մասն է, իսկ երկրորդը՝ *Քուստի* - *Փառնեսի*⁸: Քննության առնելով Ուտիքի գավառները, Ղ. Ինճիճյանը նշում է, որ վեներտիկյան երկու ձեռագրերի մեջ և տպագրում *Արան-ռոտը* հանդիպում է Աթան-ռոտ գրությամբ, սակայն փորձ չի անում բացատրել նման գրության հանդես գալը⁹: Կարծում ենք, որ հեղինակը ճիշտ չէ, երբ գավառանվան ճիշտ ձևը համարում է *Տոսին* և ոչ թե *Տոին*¹⁰: *Ռոտ-Պայեակ* գավառի անվան տարընթերցումից նա առավելություն է տալիս *Ռովտապայակին* և գտնում, որ *Ռոտ-Պայեակ* տարընթերցումը ընդամենը վրիպակ է: Շատ տարօրինակ ձևով նա առավելություն է տալիս *Ուշանատակ* ընթերցմանը¹¹, երբ անտարակույս ճիշտ ձևը ձեռագրերում գերակշռաբար հանդիպող *Տուչքատակն* է կամ *Տուչկատակը*: Սպասելի էր, որ նա կանդրադառնա *Ուտի Առանձնակ* գավառի խնդրին, սակայն այդ շատ կարևոր հարցը չի արժանացել նրա ուշադրությանը:

Յայոց Արևելից կողմերի երկու աշխարհների գավառների քննությունը ամբողջական դարձնելու համար կարևոր են հատկապես Մովսես Կաղանկատվացու երկի տվյալները, որոնք գործնականում եզակի են ու գերարժեքավոր հիշյալ տարածաշրջանի համար: Անդրադառնալով խուրանյան

⁶ Ղ. Ինճիճյան, Ստորագրութիւն հին Յայաստանեայց, Վեներտիկ, 1822, էջ 305:

⁷ Անդ:

⁸ Անդ, էջ 306:

⁹ Անդ, էջ 337:

¹⁰ Անդ:

¹¹ Անդ:

շարժման առաջնորդ Բաբելի (Կաղանկատվացու մոտ՝ Բաբան-Յ.Բ.) արշավանքին դեպի Յայոց Արևելից կողմեր, հեղինակը նշում է, որ թշնամին կոտորել է Բերձոր գավառի բնակչությունը՝ նշանավոր *Ուռյաց՝ Կառնակաշ, Յակարի* և *Տափար* ավաններով, սակայն «...ապստամբքն ի Բաբանայ դիմադարձ պատերազմաւ ամրացան ի բերդն Գարոզու և կալեալ զգաւառսն զամս ժԲ, որք այսոքիկ՝ *Վերին Վայկանիք, Բերձոր, Սիսական, Յաբանդ, Ամարաս, Պազկանք, Սիանք* և *Տրի* գավառ» և միայն դրանից հետո հետևում է Բաբելի նոր արշավանքը¹²: Մեկ այլ կապակցությամբ հեղինակը հիշում է երեք գավառներ՝ *Սիսանը, Տրին* և *Ամարասը*¹³: Մովսես Կաղանկատվացին հիշատակում է նաև *Շակաշենը* թե՛ այդ գրությամբ և թե՛ *Արշակաշեն* ձևով¹⁴ Գարդմանը, *Մեծ Կուենքը՝* նաև *Մեծ Կւանք* և *Մեծ Կողմանք* գրությամբ, *Յաբանդը, Մեծիրանքը, Մուխանքը* (հեղինակի մոտ՝ Մխանք – Յ. Բ.), *Ռոստակը*, որին դեռ կանդրադառնանք, գավառները և որոշ մանրամասներ նրանց տեղադրության կապակցությամբ:

Նախքան գավառների տեղադրությանն անցնելը փորձենք վերհանել Արցախ և Ուտիք աշխարհների աշխարհացույցյան նկարագրության մի քանի առանձնահատկությունները, որոնք, բարեբախտաբար, մեզ համար պահպանել է հանճարեղ *Պատմահայրը*: Ուշադրություն է գրավում այն իրողությունը, որ Ուտիքի գավառների հիշատակությունը ոչ թե կատարվում է հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք կամ հակառակ ուղղությամբ, այլ կենտրոնից, ինչը միանգամայն համահունչ է Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» այն տեղեկությանը, թե աշխարհացույցյան Ուտիքի տարածքում նախկինում գոյություն են ունեցել երկու աշխարհներ կամ զո-

¹² Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը Վարազ Առաքելյանի, Ե., 1983, էջ 327:

¹³ Անդ, էջ 331: «...թշնամիները «...արարին վնաս Սիսան, Տրյոյ և Ամարաս գաւառաց»:

¹⁴ Անդ, էջ 212:

րավարություններ՝ *Շակաշեն-Սակասենեն* և *Ուտիք-Օտենեն*¹⁵: Եվ քանի որ դրանց միացումից հետո նոր վարչական միավորը պահպանել է Ուտիք անունը, ապա «Աշխարհացույց»-ի հեղինակն սկզբում տվել է *Ուտիքի* գավառները, իսկ այնուհետև *Շակաշենի*ը, որը որպես աշխարհ՝ դատելով որոշ անուղղակի տվյալներից, հայերի շրջանում ավելի շատ հայտնի է եղել *Գարդմանացիք* անունով¹⁶: Ուտիքի գավառների նկարագրության երկրորդ կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ խոստացված 7 գավառի փոխարեն հիշատակվում են 8-ը, ինչը ցույց է տալիս, որ մեկ գավառանուն ավելացվել է ավելի ուշ, երբ Պարտավ քաղաքը վերածվել է մարզպանական աթոռանիստի, և վերջինս իր շրջակայքի հետ անջատվել է *Առան-ռոտ* գավառից, վերածվել ինքնուրույն գավառի՝ ստանալով *Ուտի Առանձնակ* կամ *Ուտի-Ռոտաստակ* անունը:

Ձեռքի տակ ունենալով վերոնշյալ տեղեկությունները, մենք կարող ենք բավական մեծ ճշտությամբ տեղադրել Ուտիքի գավառները: Ասում ենք մեծ ճշտությամբ, քանի որ Կոտի հովտի հարթավայրային աջափնյակը բոլորովին էլ աչքի չի ընկնում վառ արտահայտված բնագծերով: Աշխարհի ամենամեծ գավառն սկզբում պետք է լիներ *Առան-ռոտը*, որը պետք է ընդգրկեր ներկայիս *Թարթառ* (ինուն՝ *Տրտա* – Յ. Բ.), *Խաչենագետ* և Կուրակ գետերի ստորին ավազանների շրջանը՝ տարածվելով մինչև *Կուր* գետը¹⁷: Վերջինիս և Արցախի գավառ-

¹⁵ Claudii Ptolemaei, Geographia, vol. I, Pars. Secunda, Parisiis, 1901, XII, 4, էջ. 937–938 (...Ἰουίη ...Σακασηή):

¹⁶ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Յայոց, Տփղիս, 1913, գիրք Բ, գլ. Ը: Մովսես Կաղանկատուացի, էջ 8 և այլք:

¹⁷ Ս. Երեմյանը գավառը տեղադրում է *Գերան-չայ* գետի հովտում առանց բացատրությունների: Կարելի է մտածել, որ ներկայիս *Գերան-չայ* անվան մեջ նա փորձում է տեսնել *Առան-ռոտ* անունը, որը, սակայն, ինչպես ցույց կտա հետագա քննությունը, բոլորովին քննություն չի բռնում: (Ս. Երեմյան, Յայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի, Ե., 1963, էջ 37): Բ. Ուլուբաբյանը, որ Յայոց Արևելից կողմերի գավառների տեղադրության ավելի քաջածանոթ է, գտնում էր, որ ներկայումս անհնար է հիշյալ գավառների սահմանները գծել և կարելի է լոկ մոտավորապես տեղադրել (Բ. Ուլուբաբյան, Դրվագներ Յա-

ների միջև սահմանաբաժան գիծ պետք է հանդիսանային նախալեռները (տե՛ս կից քարտեզը): *Առան-ռոտ* գավառանվան հետ կապված պետք է քննել մի հարց ևս: Խնդիրն այն է, որ գավառը հանդիպում է, ինչպես վերը ցույց տվեցինք, որոշ ձեռագրերում *Աթան-ռոտ* անունով, ինչը, կարծում ենք, սովորական վրիպակ չէ և լեզվական մի հին իրողության արտահայտություն է: Փավստոս Բուզանդի պատմության մեջ ասվում է, թե Աղվանից Ուսնայի թագավորը կարգադրում է, որ հունաց զորքերին ձերբակալեն և կենդանի թողնեն, որ նրանց տանեն «...յվղթանս ի գործ կաւագործութեան»¹⁸: Կարծում ենք, որ Փավստոսի «յվղթանս»-ը անմիջական աղերս ունի «Աշխարհացոյց»-ի որոշ ձեռագրերի «Աթան-ռոտ»-ին: Պետք է ենթադրել, որ «յվղթանս»-ի մեջ «ղ»-ն սկզբնապես եղել է աճական «ր», որը «թ»-ի ազդեցությամբ և հայերենի օրինաչափություններով վերածվել է «ղ»-ի: Ըստ էության, մենք գործ ունենք՝ ի դեմս *Աթան-ռոտի*, Առան անվան մեկ այլ արտասանության հետ:

Առան-ռոտի նման տեղադրությունից հետո, որն առավել քան ճշմարտամոտ է, *Տրի* գավառը կարելի է և պետք է

յոց Արևելից կողմանց պատմության, Երևան, 1981, էջ 34): Այսուհանդերձ, նա Առան-ռոտի անվանումը կապում է *Մեծ Իրանը* կամ *Մեծ Առանը* գավառանվան հետ և գավառը տեղադրում է Մեծ Առանք գավառի հարևանությամբ՝ *Գերան* գետի ավազանն ընդգրկելով, լոկ անհամաձայնություն հայտնելով գավառին վերապահված մեծ տարածքի հարցում (նշվ. աշխ., էջ 37): Անկախ տեսակետի ճիշտ կամ սխալ լինելուց, հարկ է նշել, որ հեղինակն ուշադրություն չի դարձրել այն իրողության վրա, որ չնայած «Աշխարհացոյց»-ը Ուտիքի գավառների թիվը համարում է 7-ը, այդուհանդերձ նկարագրության մեջ տրված են 8 գավառներ (նշվ. աշխ., էջ 34): Դրա հետևանքով *Ուտիք Առանձնակը* համարվել է 7 գավառներից մեկը, ինչը վնասել է ճիշտ տեղադրության որոշմանը:

¹⁸ Փավստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1832, դպր. Ե, գլ. 7: Ստ. Մալխասյանը՝ հաշվի առնելով, որ «Յաղթանս» անսովոր բառի փոխարեն ձեռագրերից մեկն ունի «յվղուանս» տարրըներցումը, թարգմանության մեջ տվել է «Աղվանք» ձևով (Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ստ. Մալխասյանցի, Ե., 1968, ծնթ. 149, էջ 333):

տեղադրել *Կարկառ* գետի ստորին ավազանում: Կարծում ենք, որ վերջինս իր անունն ստացել է Տիր աստծու պաշտամունքին կենտրոն լինելուց, չնայած գավառանունը հանդիպում է նաև *Տրի* գրությամբ: Տրի գավառանվան սեռական հոլովածը «Տրույ» է, հետևաբար որոշ ուսումնասիրողների կողմից Կաղանկատվացու մոտ հանդիպող «քահանայն Տրիոյ» արտահայտության մեջ¹⁹ Տրի գավառի անունը տեսնելը պարզապես սխալ է: Չի բացառվում անգամ, որ քահանայի անունը ոչ միայն կարող է լինել *Տրիո*, այլև *Տրիտ*, տարրըներցում, որը պահպանվել է մի քանի ձեռագրերում: *Տրի* գավառի սահմանը հյուսիս-արևելքում կազմում է Կուր գետը, հարավ-արևմուտքում՝ ներկայումս Գյավուր-արխ («Անհավատի առու», քանի որ կառուցել էին քրիստոնյաները – Յ. Բ.) հինավուրց ջրանցքը, հյուսիս-արևմուտքում և հարավ-արևելքում՝ *Կարկառ* գետի ջրբաժանը կազմող բլրաշարքերը²⁰:

Մեր կարծիքով, հեշտությամբ է տեղադրվում Ուտիքի երրորդ *Ոոտ-Պայեակ* կամ *Ոոտ-Պացեան* գավառը, սակայն մեծ դժվարություն է առաջացնում գավառանվան բացատրությունը կամ մեկնաբանությունը: Անտարակույս, նշված գավառը պետք է տեղադրել Տրիից հարավ-արևելք՝ ներառելով *Կուր* և *Երասխ* գետերի միջագետքի ծայր արևելյան հատվածը՝ սահման ունենալով հյուսիս-արևելքում Կուրը, հարավ-արևելքում՝ Երասխը, հյուսիս-արևելքում սահմանակցելով Տրի գավառին Կարկառ գետի հարավային ջրբաժան բլրաշարքով, իսկ հարավ-արևմուտքում հասնելով մինչև Գյավուր-արխ ջրանցքը: Այս տեղադրությունը, թվում է, թե այլընտրանք չունի, սակայն Ս. Երենյանը այն տեղադրել է՝ *Ոոտ-Պարսեան* գրությամբ:

¹⁹ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 121:

²⁰ Ս. Երենյանը գավառն տեղադրում է *Տրտու* (ներկայումս՝ *Թարթառ*-Յ.Բ.) գետի միջին հոսանքի շրջանում, ավելի ուշ շրջանում Ջրաբերդի գավառի տարածքում, որտեղ միջին դարերում հայտնի էին Հաթերք և Չարաբերդ կամ Ջրաբերդ նշանավոր ամրոցները (նշվ. աշխ., էջ 86): Ինչպես կտեսնենք Արցախի գավառների տեղադրությունից, նման տեղորոշումը պարզապես անհնարին է:

յամբ, *Խաչեն* և *Թարթառ* գետերի միջին հոսանքի շրջանում՝ նրանց միջև ընկած տարածքում²¹: Ինչպես ցույց է տալիս Բ. Ուլուբաբյանը, տեղադրությունն ակնհայտ սխալ է: Նա հետևում է Ս. Բարխուդարյանին²² և տեղադրում է *Տրի* ու *Ռոտ-Պարսեան* գավառները Պարտավից արևելք Կուրի և Երասխի միջև ընկած շրջանում²³: Ավելորդ է ասել, որ *Ռոտ-Պարսեան* գավառանվան բացատրությունը ոչ մի քննություն չի բռնում²⁴:

Ռոտ-Պացեան, Ռոտ-Պատյան կան *Ռոտ-Պայեակ* գավառի տեղադրությունը մեզ մոտ կասկածներ չի հարուցում, սակայն անվան բացատրությունը մտորումների տեղիք է տալիս: Այսպես, «*Ռոտ = գետ*» բառի օգտագործումը պետք է անշուշտ կապել իրանական սկյութական ցեղերի Յայաստան ներխուժելու հետ, երբ *Իլդարունի* (իմա՝ *Օրդառուն* – Գ. Բ.) գետանունը վերածվեց *Յրագրանի* կամ, որ ավելի ճիշտ է, *Յուրասդանի*: Այնպես որ, *ըուտը*²⁵ չնայած իր իրանական ծագմանը, փոխառվել էր հայերի կողմից և հայկականացվել, ինչպես ցույց է տալիս «Աշխարհացոյց»-ը: Ուստի մնում է բացատրություն տալ *Պատեան, Պագեան, Պայեակ* տարրնթերցումներին: Թերևս պետք է առավելություն տալ Պատեան ընթերցմանը, քանի որ Ռուդ-Պատեան կնշանակեր «գետով շրջապատված»²⁵, ինչը համապատասխանում է աշխարհագրական դիրքին: Ինչ վերաբերում է *Պացեանին*, ապա կարող էր ծագել «տ > ծ > ց» ինչյունափոխության հետևանքով: «Տ-Ծ» անցմանը մենք դեռ կանդրադառնանք, սակայն այժմ մենք նշենք, որ շատ ավելի բարդ է *Պայեակ* ընթերցմանը բացատրություն տալը: Չի բացառվում, որ կարող էր նշանակել «գետով պահպանված» և *Պայեակը* ոչ այլ ինչ է, բայց եթե *Պահակի* շատ ավելի հնա-

²¹ Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 79:

²² Ս. Բարխուդարյան, Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, Ե., 1999, էջ 171:

²³ Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 37–38:

²⁴ Անդ, էջ 38:

²⁵ Գր. Աճառյան, Գայերեն արձատական բառարան, հատ. IV, Ե., 1979, էջ 33: Պատեան ընդհանրապես նշանակում է պտղի կեղև, մորթի, պատյան:

գույն ձևը, երբ *Պասակը* վերածվել էր սկզբում *Պայակի* կամ *Պայեակի* և պահածոյացվել գավառանվան մեջ՝ առանց վերածվելու *Պահակի*: Սակայն սա լոկ ենթադրություն է:

Սրանով ավարտվում է նախաաշխարհացոյցյան շրջանի կամ հունա-հռոմեական հեղինակների *Օտենե-Ուտիք* աշխարհի գավառների նկարագրությունը: *Սակասենե-Շակաշեն* կամ *Գարդմանացիք* աշխարհի, որն ավելի ուշ միացվեց Ուտիքին, գավառների նկարագրությունն սկսվում է հյուսիսարևմուտքից և շարունակվում հարավ-արևելքի ուղղությամբ:

Սակասենե-Շակաշեն-Գարդմանայիք աշխարհի առաջին գավառը *Աղուեն* է: Բոլորովին ընդունելի չէ *Աղուեի* երեմյանական տեղադրությունը, որի համաձայն այն պետք է գտնվեր հետագա *Գյուլիստան* ամրոցի շրջակայքում, իսկ *Գյուլիստան* ամրոցն էլ պետք է համապատասխաներ *Աղուե* ամրոցին²⁶: Մյուս ուսումնասիրողների տեսակետներին անդրադառնալ անգամ չարժե, քանի որ դրանք ոչնչով չեն օգնում գավառի տեղադրությանը: Երբ ի նկատի ունենանք, որ Շակաշեն գավառի տեղը հայտնի է, *Գարդմանը* տեղադրվում է մեծ ճշտությամբ, *Տուչքատակը* կամ *Տուչկատակը* համապատասխանում է *Տավուշին*, ապա որևէ կասկած չի մնում, որ *Աղուեն* պետք է տեղադրել *Տուչքատակից* արևմուտք, *Աղստև* գետի ավազանում: Այդ ապացուցվում է նաև գավառների թվարկման աշխարհագրական հերթականությամբ, քանի որ դժվար չէ տեսնել, որ գավառները թվարկված են արևմուտքից արևելք ուղղությամբ: *Աղստևի* ավազանից սակայն դուրս պետք է թողնել վերին հոսանքի շրջանը, որ մտնում էր Այրարատի մեջ, և Աղստևի վտակ *Ջողասի* ավազանը, որ աշխարհագրական տրամաբանությամբ պետք է կազմեր *Գուգարքի Չորրփոր* գավառը: *Աղուենում* պետք է գտնվեր *Խաղխաղ* ձմեռանաց-արքունի քաղաքը և նրա վրայով անցնում էր Մեծ Գայքի կենտրոնական շրջանները Վերքի և Աղվանքի հետ կապող մայրուղին:

²⁶ Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 34:

Աղսեից անմիջապես արևելք տեղադրվում է Տուչքատակ կամ Տուչկատակ գավառը, որը Աղվանից մարզպանության մեջ հիշատակվում է *Թուչքատակ* գրությամբ: Թե ինչո՞ւ է Տուչքը վերածվել *Տուսի*, մենք բացատրել չենք կարող, սակայն գավառանվան երկրորդ մասը պայմանավորված է այնտեղ տարածված քատակ կամ կատակ թռչունի տարածմամբ, որի իսկությունը մնում է անորոշ²⁷: Ս. Երեմյանը հակված է կարծելու, որ գավառանվան իսկական ծնը *Տուս-Քուստակ* է և գավառը տեղադրում է *Տավուշ* գետի ավազանում և այն էլ ենթադրաբար²⁸: Իրողությունն այն է, որ *Տուչքատակի* տեղադրությունը *Տավուշի* տարածքում՝ վերջինիս մեջ ներառելով մինչև Կուր ձգվող հողերը, կասկած չի հարուցում: Ավելի ճիշտ ասած, պարզապես այլընտրանք չկա, քանի որ *Գարդմանի* տեղը հայտնի է և այն տարածվում է Տավուշից դեպի արևելք:

Ուտիքի հաջորդ՝ *Գարդման* գավառի տեղադրությունը շատ հարավ է, և ուսումնասիրողները որպես կանոն տեղադրել են նույն տարածքում: Ղ. Ինճիճյանը, հիանալի օգտագործելով հայ պատմիչների հաղորդումները, տեղադրում է գավառը Շամքոր (ինում՝ *Գարտման* – Յ. Բ.) և *Ձակամ* գետերի ավազանում, որտեղ՝ Շամքոր գետի վերին ավազանի շրջանում, պահպանվել են *Գարդման* ամրոցի ավերակները *Քրթմանիկ* աղավաղված արտասանությամբ, Գետաբակս բնակավայրը և այլն²⁹: Չարմանալիորեն սխալ է ճանաչված մասնագետ Ս. Երեմյանի կողմից *Գատրմանից* գավառը *Ղազախի* շրջանում տեղադրելը³⁰: Տեղադրության առումով միանգամայն իրավացի է Բ. Ուլուբաբյանը, որ տեղադրում է գավառը Շամքորի շրջակայքում և նրանից արևմուտք³¹:

Սակասենե-Շակաշեն աշխարհի վերջին գավառը *Շակա-*

²⁷ Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 94:

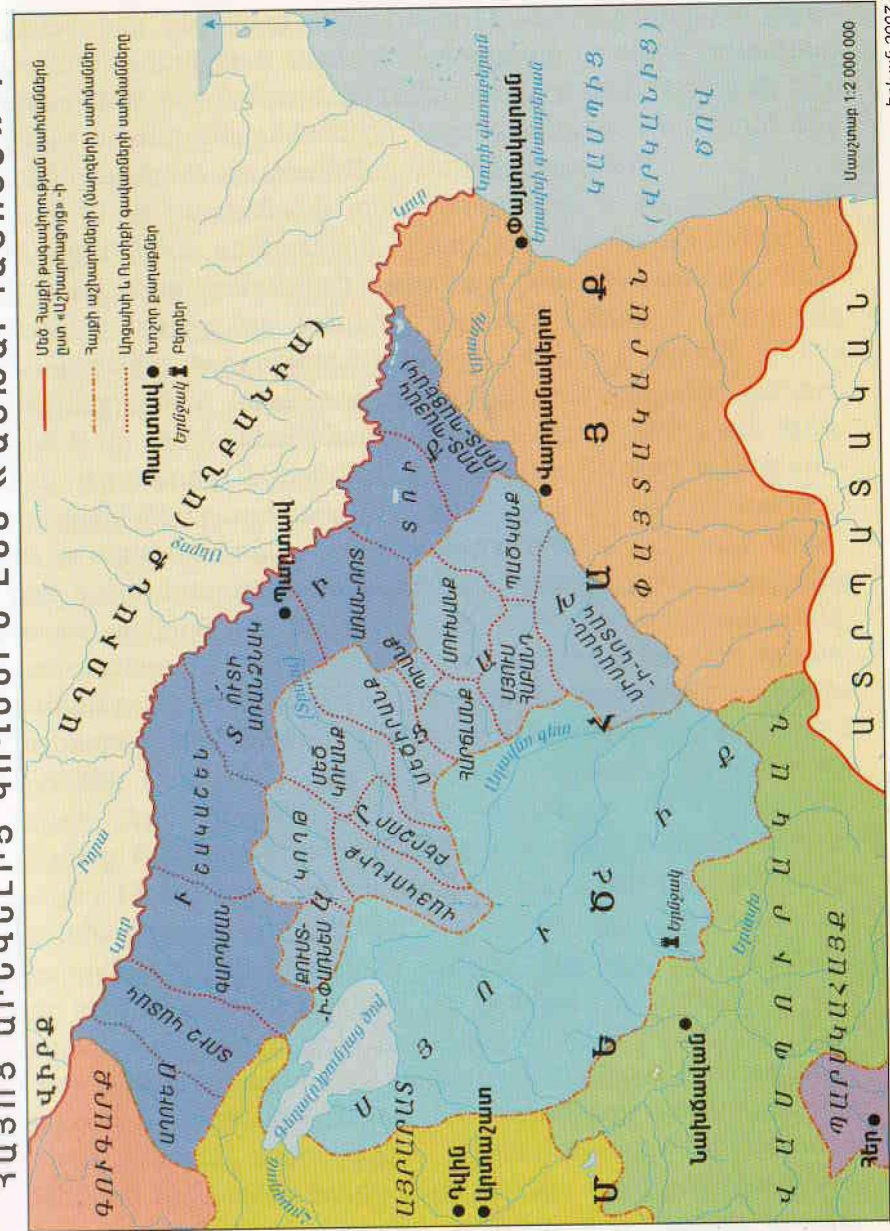
²⁸ Անդ, էջ 86:

²⁹ Ղ. Ինճիճյան, նշվ. աշխ., էջ 338–340:

³⁰ Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 46–47:

³¹ Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 35:

ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՑ ԿՈՂՄԵՐՆ ԸՍԴ ԴԵՐՆԱՐՅԱՑՈՒՄ «ԱՂՎԱՆԻ»-Ի

Երևան 2007

Քարտեզի հեղինակ Բ. Հարությունյան
Քարտեզագիր Վ. Միրթադյան

շենն է, որը, ինչ խոսք, տեղադրվում է *Գանձակ* քաղաքի շրջակա տարածքներում: Սրա տեղադրության հարցում ուսումնասիրողների մեջ հակասություններ չկան, ուստի ձեռնպահ ենք մնում նրանց տեսակետները հիշատակելուց և անցնում ենք անմիջապես *Ուտի Առանձնակի* տեղադրությանը:

Ուտի Առանձնակի տեղադրությունը՝ ի տարբերություն Ուտիքի մյուս գավառների, շատ հստակ արձանագրված է «Աշխարհացոյց»-ում, որի համաձայն նրա մեջ է գտնվել *Պարտավ* քաղաքը: Այլ խոսքով, գավառը պետք է տեղադրել Շակաշենից հարավ-արևելք ընկած շրջանում, որտեղ արդեն տեղադրել ենք *Արան-ռոտ* կամ *Առան-ռոտ* գավառը: Խնդիրն այն է, որ *Ուտի Առանձնակ* գավառն սկզբում գոյություն ունենալ չէր կարող, ինչպես ցույց է տալիս Ուտիքի աշխարհացույցյան նկարագրության հերթականության տրամաբանությունը: Եթե այն հենց սկզբից գոյություն ունենար, ապա ենթադրելի էր նրա հիշատակությունը *Ռոտ-Պատեան* գավառից հետո, սակայն այդ հնարավոր չէ, քանի որ տեղադրությունը շատ հստակ է Թարթառի գետի ավազանում և նրանից հյուսիս ընկած շրջանում: Այն չէր կարող գտնվել *Սակասենե-Շակաշեն* աշխարհի տարածքում, քանի որ այնուամենայնիվ պետք է գտնվեր Ուտիքում (մինչ աշխարհացույցյան), այլապես չէր կոչվի *Ուտի Առանձնակ*: Այն իրողությունը, որ «Աշխարհացոյց»-ը Ուտիքին հատկացնում է 7 գավառ, սակայն ներկայացնում է 8-ը, լրիվ ապացուցում է, որ այն հանդես է եկել «Աշխարհացոյց»-ի ստեղծումից հետո, երբ, կապված Աղվանից մարզպետության կենտրոնի՝ *Չողից Պարտավ* տեղափոխվելու հետ, *Պարտավ* քաղաքն իր շրջակա տարածքներով անջատվեց *Առան-ռոտից* և վերածվեց առանձին գավառի: Ըստ այդմ էլ հասկանալի է նրա անվան հայտնվելը գավառացանկի վերջում և *Ուտի Առանձնակ* անուն ստանալը: Անկասկած այդ տեղի ունեցավ պարսկական տիրապետության շրջանում և գավառն էլ Պարսից արքունիքի կողմից ստացավ *Ուտի-Ռոտավ* կամ *Ուտի-Ռոտաստակ* անունը, որը հայերի կողմից

թարգմանվեց Ուտի Առանձնակ: Հետևաբար *Ռոստակը* կամ *Ռոտաստակը* ոչ թե առանձին գավառ է, այլ նույն *Ուտի-Ռոտակը* կամ *Ուտի-Ռոտաստակը*: Գավառիս մեջ մտնող *Պարտավ քաղաքը* դարձավ մարզպանանիստ, իսկ գավառը դրվեց իր տնտեսական բոլոր հնարավորություններով նրա ենթակայության ներքո:

Պարտավի ավերակները պահպանվել են ներկայիս Բարդա քաղաքի մերձակայքում, որը կրում է Պարտավ անվան արաբականացված ձևը: Քաղաքի և գավառի մյուս մանրամասներին չենք անդրադառնում, քանի որ մեր հարցի քննության առումով հատուկ հետաքրքրություն չեն ներկայացնում:

Այժմ անդրադառնանք Արցախի գավառների տեղադրությանը և ցանկի աշխարհագրական հերթականության խնդրին: Առաջին գավառը *Սյուս Հաբանդն* է կամ *Փոքր Հաբանդը*, որը հիշատակվում է նաև *Համբանդ* գրությամբ: Տեղադրությունը դժվարություն չի ներկայացնում, քանի որ Փավստոս Բուզանդի հաղորդումներից մեկի համաձայն այս գավառում է գտնվել Ամարասը, որտեղ եկեղեցի էր հիմնադրել Գրիգոր Լուսավորիչը և ուր բերեցին և հողին հանձնեցին մագքթաց *Սանեսան* թագավորի կողմից սպանված Գրիգոր Լուսավորչի թոռ *Գրիգորիս* եպիսկոպոսին³²: *Ամարասը* մինչև օրս էլ գոյություն ունի, հետևաբար գավառիս տեղադրությունը ընդհանուր առմամբ վիճաբանություններ չի հարուցում: Թերևս բացառություն է կազմում Ս. Երեմյանը, որը փորձում է այն նույնացնել *Սիսական-ի-Ռոտան* կամ *Սիսական-ի-Կոտակ* գավառին³³: Թերևս նրա տեսակետի հիմքում ընկած է Պատմահոր տեղեկությունն այն մասին, թե *Ամարասը* գտնվել է *Փոքր Սյունիքում*³⁴: Ավելին, հեղինակն այն կարծիքին է, որ 571 թվից Արցախն ամբողջությամբ միացվել է *Սյունիքին*, և *Սյուս Հա-*

³² Փավստոս Բուզանդ, դպր. Գ, գլ. 2:

³³ Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 70:

³⁴ Մովսես Խորենացի, գիրք Գ, գլ. Գ:

բանդը դարձել է Սյունյաց նախարարության կենտրոն, որն իբր կոչվել է նաև *Սիսական-ի-Ռոտան* կամ *Սիսական-ի-Կոտակ*, որն էլ *Փոքր Սյունիքի* համարժեքն է³⁵: Սկսենք այն բանից, որ Արցախի միացումը Սյունիքին առավել քան կասկածելի ենթադրություն է և այն էլ 571 թվից հետո: Համենայն դեպս ոչ մի սկզբնաղբյուր չի հավաստում դրա հնարավորությունը: Իրականությունն այն է, որ *Փոքր Սյունիքի* գոյությունը հայտնի էր V դարի հեղինակ Մովսես Խորենացուն, հետևաբար այդ անվանումը որևէ կերպ կապել 571 թ. իրադարձությունների հետ հնարավոր չէ: Ավելի շուտ *Փոքր Սյունիքի* գաղափարի հանդես գալը պետք է աղերսել IV դարի իրադարձությունների հետ, երբ Պապ թագավորը խստորեն պատժել տվեց Արշակ Բ թագավորի դեմ ապստամբած Արցախ աշխարհը և, ամեն ինչից դատելով, երկրամասը հանձնեց Սյունյաց իշխանական ընտանիքի անդամներից մեկին, որի հետագա ժառանգներից մեկը՝ Վարազվաղանը, իրավունք ունեցավ՝ 7 պորտ անց ամուսնանալ Սյունիքի իշխան Վասակի դստեր հետ: Հետևաբար IV դարի 60-ական թվականներից հետո Արցախը վեր էր ածվել Սյունյաց իշխանական ընտանիքի կրտսեր ճյուղի տիրույթի, որը հիշատակվում է «*Գահնամակ*»-ում՝ որպես «*Սյունեաց երկրորդ*», իսկ Վարազվաղանն էլ, որ Սյունիքի տոհմի նկատմամբ կրտսեր ներկայացուցիչ էր, հիշատակվում է որպես «սեպուհ»³⁶: Ելնելով վերոհիշյալից, դժվար չէ տեսնել, որ Փոքր Սյունիքը ոչ թե նույնանում է *Սիսական-ի-Ռոտան* կամ *Սիսական-ի-Կոտակ* գավառին, այլ Արցախին: Հետաքրքրություն է ներկայացնում այն իրողությունը, թե ինչու գավառը հանդես է գալիս *Սյուս Հաբանդ* կամ *Փոքր Հաբանդ* անունով: Իհարկե, առաջին ենթադրությունն այն է, որ այդպես է կոչվել ի տարբերություն Սյունիքի *Հաբանդ*

³⁵ Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 70:

³⁶ Փավստոս Բուզանդ, դպր. Ե, գլ. ԺԲ: *Պագար Փարպեցի*, դրվագ Բ, էջ 39-42, *Н. Адонц*, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, էջ. 250:

գավառի³⁷: Հնարավոր և հավանական բացատրությունն այն է, և միանգամայն իրատեսական, որ միասնական *Հաբանդ* գավառը Մեծ Հայքի աշխարհբաժանման շրջանում կիսվել է Սյունիքի և Արցախի միջև, որի արդյունքում Սյունիքի կազմում հայտնված հիմնական հատվածը պահպանել է *Հաբանդ* անվանումը, իսկ Արցախի մեջ մտած ավելի փոքր հատվածն ստացել է *Սյուս Հաբանդ* կամ *Փոքր Հաբանդ* անվանումը:

Ելնելով վերը կատարված դիտարկումներից, մենք *Սյուս Հաբանդը* տեղադրում ենք Սյունիքի *Հաբանդ* գավառի հարևանությամբ՝ տարածելով այն մինչև *Ամարասի* կողմերը:

Գավառացանկում Արցախի երկրորդ գավառը *Վականիքն* է կամ *Վայկանիքը*, որը սովորաբար տեղադրում են *Տրտա* կամ *Թարթառ* գետի վերին հոսանքում³⁸, սակայն փորձ է արվում որոշ ուսումնասիրողների կողմից այն տեղորոշել Հազարու գետի ավազանի վերին շրջանում:

Արցախի հաջորդ *Բերձոր* գավառը տեղադրում են կամ *Վայկանիքից* արևելք՝ Թարթառ գետի վտակ *Թուրղուի* ավազանում³⁹: Տեղադրելով հանդերձ Թարթառի հովտում՝ Ս. Երեմյանը կարծում է, որ գավառը կոչվել է ո՛չ միայն *Բերձոր*, այլև *Բերդաձոր*: Սակայն «Աշխարհացոյց»-ի ձեռագրերում հանդիպող *Բերդաձոր* տարընթերցումը որոշ ուսումնասիրողների մոտ այն կարծիքն է ստեղծել, թե *Բերդաձորը* պետք է տեղադրել *Կալադարասի* գյուղի շրջակայքում⁴⁰: Իրականում, ինչպես դեռևս ժամանակին նկատել է Ղ. Ինժիճյանը, *Բերդաձոր* տարընթերցումն ընդամենը վրիպակ է, գրիչներից ինչ-որ մեկի ժողովրդական ստուգաբանության փորձ: Եթե *Բերդաձոր* նշանակում է *Բերդի* ձոր, ապա Բերձոր նշանակում է բովան-

³⁷ տե՛ս «Աշխարհացոյց»-ը:

³⁸ Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 82: Ս. Երեմյանը իրավացիորեն տեղադրում է «Բողանիք Արթունականք»-ի շրջակայքում:

³⁹ Անդ, էջ 44:

⁴⁰ Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., տե՛ս քարտեզը, որը տեղադրությունը մի փոքր աղավաղել է:

ցքների ձոր: *Բերձորի* երեմյանական տեղադրությունը միանգամայն տրամաբանական է, քանի որ նրան ցուցակում հաջորդող գավառը՝ *Մեծ Կուենքը*, գտնվել է *Բերձորից* արևելք և հյուսիս և իր մեջ ընդգրկել է Թարթառ գետի միջին հոսանքի նշանակալից մասը և Գյուլիստանի մելիքության մեծ մասը, ինչն ապացուցվում է Մովսես Կաղանկատվացու հաղորդումներով: Հետաքրքիր է, որ Հայոց Արևելից կողմերի պատմիչի համար երբեմն *Մեծ Կուենից* գավառը պարզապես *Մեծ Կողմանք* է, ինչը տարակույսներ է ծնում: Սակայն այն իրողությունը, որ Կաղանկատվացին գիտի *Մեծ Կուենքը*, մտածել է տալիս, որ այնուամենայնիվ դրանց մեջ պետք է տարբերություն տեսնել: Արդյո՞ք *Մեծ Կողմանք* ասելով հեղինակը ի նկատի չունի *Մեծ Կողմնք* և *Մեծիրանք* գավառները միասին: Այլ խոսքով, ինչ-ինչ հանգամանքներում երկու գավառները միավորվել են մեկ եպիսկոպոսի ենթակայության կամ տեսչության ներքո⁴¹: Միայն մի դեպքում կարելի է կարծել, որ *Մեծ Կողմանքը* և *Մեծ Կուենքը* նույնանուն են⁴²: Իհարկե, կարելի է կարծել, որ *Մեծ Կողմանք* ասելով հեղինակն ի նկատի ունի *Ուտիք* և *Արցախ* սահմանային աշխարհները, քանի որ *Մեծ Կողմանք* մեջ է մտնում *Ռոստակ* գավառը, որն անտարակույս պետք է նույնանա *Ուտի Առանցնակիմ*⁴³: Սակայն մյուս հաղորդումները նման եզրակացության հիմք չեն տալիս: Միայն մի առնչությամբ օգտագործված «*Մեծ Կողմն աշխարհին*» արտահայտությունը պարզապես նշանակում է երկրամասի մեծ մասը⁴⁴:

«Աշխարհացոյց»-ի աշխարհագրական նկարագրության և Մովսես Կաղանկատվացու հաղորդումների լույսով միանգամայն տարօրինակ է Ս. Երեմյանի կողմից *Մեծ Կուենից* գա-

⁴¹ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 17, 98, 99, 203, 205, 212, 218, 233, 234, 235, 238, 262, 266, 267, 294, 334, 345, 346:

⁴² Անդ, էջ 234, 235:

⁴³ Անդ, էջ 205:

⁴⁴ Անդ, էջ 17:.

վառի տեղադրությունը Իջևանի տարածաշրջանում⁴⁵: Հեղինակն իրավացի է, որ արաբական աղբյուրների «Մեսկվան»-ը և վրացական աղբյուրների «Մեծկենելին» համապատասխանում են *Մեծ Կաենքին*, սակայն ոչ *Կամենն* գյուղի և ոչ էլ *Դեղծնուտ* (հեղինակը փորձում է նույնացնել Կաղանկատվացու հիշատակած *Տաղձանս* վանքին)⁴⁶ վանքի առկայությունը⁴⁷: Իջևանի կողմերում իրավունք չի տալիս Բերձորի և Մեծիրանքի հարևանությամբ հիշատակված *Մեծ Կուենքը* տեղադրել նշված տարածքում:

Հաջորդ *Մեծիրանից* գավառը, ինչպես ճիշտ գտնում են ուսումնասիրողները, տեղադրվում է *Խաչենագետի* վերին ավազանում և տարածվել է մինչև *Տրտու* կամ *Թարթառ* գետը: Սրա մեջ էր գտնվում Տրտուի ափին գտնվող ասպարիսածև *Չղախական* հովիտը, *Շիկաքար* բնակավայրը, *Ղաստակերտը* և այլն⁴⁸: Ա. Երեմյանն իրավացի է, երբ գտնում է, որ *Մեծիրանքը* արաբական աղբյուրների «Մեսրան»-ն է, և նրա տարածքն ավելի ուշ շրջանում հայտնի էր *Խաչեն* անունով⁴⁹:

Արցախի *Հարձլանք* կամ *Հարջլանք* գավառի մասին տեղեկություններ գործնականում չեն պահպանվել: Նման անորոշությունն էլ տարբեր տեղադրությունների պատճառ է դարձել: Փորձեր են արվել տեղադրելու այն Հաջիլար գյուղի տեղում⁵⁰: Ա. Երեմյանն այն նույնացնում է արաբական աղբյուրների «*Խերխիլյան*»-ին և տեղադրում ներկայումս *Քյոնդալան-չայ կոչված* գետակի հարավային եզրին⁵¹: Մենք հակված ենք տեղադրելու գավառս ուշ շրջանի *Խոջաչայի* շրջակայքում, չնայած չենք կարող պնդել մեր տեսակետի վերջնական լինելու մասին: Այսուհանդերձ նման ենթադրության հավանականութ-

⁴⁵ Ա.Տ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 66:

⁴⁶ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 235:

⁴⁷ Ա.Տ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 66:

⁴⁸ Մովսես Կաղանկատվացի, նշվ. աշխ., էջ 119, 203, 205, 326, 333, 343:

⁴⁹ Ա.Տ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 66:

⁵⁰ Մակար արք. Բարխուդարյանցի, նշվ. աշխ., էջ 172:

⁵¹ Ա.Տ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 62:

յունը մեծ է, քանի որ նշված տարածքը սահման ունի *Մեծիրանքի* հետ:

Լիովին կիսում ենք Ա. Երեմյանի տեղադրությունը Մականք գավառի հարցում: Նա այն տեղադրում է Մուխուր-օվասի վայրի շրջակայքում⁵²:

Հաջորդ Պիանք գավառը Ա. Բարխուդարյանցը տեղադրում է *Քյոնդալան* գետի եզերքներում⁵³, թերևս ավելի հավանական է Ա. Երեմյանի կողմից գավառիս տեղադրությունը Բայան գյուղի շրջակայքում⁵⁴, չնայած չի բացառվում նրա տեղադրությունը *Մուխանքի* հարավակողմում: Նման եզրակացությունը կարելի է հիմնավորել այն փաստով, որ գավառացանկում *Պիանքին* հաջորդում է *Պածկանքը*:

Ա. Երեմյանը «Աշխարհացոյց»-ի բոլոր ձեռագրերում հանդիպող Պածկանքը կամ նրա տարընթերցումները փորձում է սրբագրել *Պարականք* և տեղադրել *Վարանդայի* գավառում⁵⁵: Մենք հակված ենք գավառս տեղադրել *Մուխանքից* հարավ-արևելք ընկած շրջանում, որը հարավից եզերվում էր Երասխ գետով, որի հակառակ ափին պետք է գտնվեր Վարդանակերտ քաղաքը:

Մեզ մնաց քննության առնելու *Սիսական-ի-Ոստան*, *Քոստի-ի-Փառենս* կամ *Քաստ-ի-Փառենս* և *Կողթ* գավառների տեղադրությունը: Թերևս այս գավառների տեղադրությունը մյուսների նկատմամբ ավելի հեշտ է, սակայն թվագրման հաջորդականությունն առավել քան ենթադրությունների լայն դաշտ է բացում: Այսպես, կարծես թե *Պածկանքով* գավառացանկը պետք է ավարտվեր, սակայն դրան հաջորդում է *Սիսական-ի-Կոտակի* կամ *Սիսական-ի-Ոստանի* կամ *Սիսական Ռո-*

⁵² Անդ, էջ 71: Ա. Բարխուդարյանցի կողմից Մուխանքի տեղադրությունը Օրեն-կալայի տեղում (նշվ. աշխ., էջ 173) ոչ մի հավանականություն չունի, քանի որ այդ տարածքը պետք է մտնի Ուտիքի մեջ:

⁵³ Մակար արք. Բարխուդարյանցի, նշվ. աշխ., էջ 173:

⁵⁴ Ա.Տ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 77:

⁵⁵ Անդ:

տաստակի հիշատակությունը: Եթե մի պահ ընդունենք, որ հիշյալ գավառը պետք է տեղադրել *Պածկանքից* արևմուտք, ապա անհասկանալի է մնում *Սյուս Չաբանդի* առաջացումը: Ուստի, ոչ թե պետք է կարծել, որ *Սյուս Չաբանդը* և *Միսական-ի-Ոստանը* նույնանուն են, ինչպես ենթադրել է Ս. Երեմյանը, այլ, որ այն սկզբում ընդհանրապես գոյություն չի ունեցել և մտել է *Սյուս Չաբանդի* տարածքի մեջ, որն անտիկ ժամանակներում վարչականորեն կապված է եղել Սյունիքի հետ:

Ելնելով այն իրողությունից, որ *Վականիք-Վայկունիքից* սկսած գավառները տեղադրված են աշխարհագրական հերթականությամբ՝ հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ուղղությամբ և հանկարծ գավառացանկում հայտնված *Սյուս Չաբանդ* գավառը բոլորովին չի գտնվում *Վայկունիքի* հարևանությամբ, պետք է ենթադրել, որ Արցախը Սյունի ընտանիքի կրտսեր ճյուղին հանձնելու ժամանակ Արցախին է միացվել *Չաբանդ* գավառի մի մասը, որը դարձել է երկրամասի կենտրոնական իշխանանիստ գավառը և այդ պատճառով դրվել է գավառացանկի սկզբում: Ժամանակի ընթացքում *Սյուս Չաբանդ* գավառը բաժանվել է երկու մասի, որից մեկը պահպանել է *Սյուս Չաբանդ* անունը, իսկ երկրորդը ստացել է *Միսական-ի-Ոստան* կամ *Միսական-ի-Կոտակ* կամ *Միսական Ռոտաստակ* անունը: Ուստի, եթե *Սյուս Չաբանդը* բաժանումից հետո զբաղեցրել է *Ամարասի վանքի շրջակայքը*, ապա *Միսական-ի-Ոստանը* տարածվել է մինչև Երասխ գետը՝ հյուսիսում սահմանակցելով *Սյուս Չաբանդին*: Միայն այս կերպ կարելի է բացատրել նշված գավառի հայտնվելը *Պածկանքից* հետո:

Արցախի վերջին գավառները՝ *Քուստի-Փառները* կամ *Քուստի-Փառները* և *Կողթը*, գտնվում են Սևանի և Մռավի լեռնաշղթաներից հյուսիս: Նրանք գործնականում կապված չեն Արցախի հիմնական գավառների հետ քիչ թե շատ հարմարավետ ճանապարհներով, ինչը կասկածի տակ է առնում նրանց սկզբնապես Արցախի մաս կազմելը: Պետք է ենթադրել, որ սկզբնապես նրանք առանձին գավառներ չեն էլ եղել և մաս են

կազմել համապատասխանաբար *Գարդման* և *Շակաշեն* գավառների: Ս. Երեմյանը, նույնացնելով *Սյուս Չաբանդը* *Միսական-ի-Ոստանի* հետ, նկատում է, որ Արցախի գավառների թիվը մեկով պակասում է, ուստի փորձել է *Քուստ-ի-Փառների* մեջ տեսնել երկու գավառ՝ *Քուստի* և *Փանես*⁵⁶, ինչը բնականաբար ճիշտ չէ, քանի որ *Քուստին* չի կարող օգտագործվել առանց *Փառների* կամ այլ անվան: Նա *Քուստին* տեղադրել է *Շամշադին-Տավուշի* շրջանում, իսկ *Փառները*՝ *Փառիսոս* (ներկայումս՝ Ղալաքենդի - Յ. Բ.) քաղաքի շրջակա տարածքներում: Իրականում *Քուստի-Փառները* պետք է տեղադրվեր *Գարդմանի* հարավակողմում, Շամքոր գետակի վերին հոսանքի շրջանում, որտեղ իրոք գտնվել է *Փասիաս* քաղաքը, որն այժմ ավերակ է: Դատելով գավառի *Քուստ-ի-Փառներ* տարրերից, թերևս կարելի է ենթադրել, որ նշված տարածքը հանձնվել է հայոց Փառեն կաթողիկոսին և այնուհետև վերածվել է առանձին ինքնուրույն գավառի:

Այս գավառից էլ արևելք գտնվել է Կողթ գավառը, որտեղ նշանավոր է եղել *քարախունկի* կամ *պաղլեղի* հանքը ուշ ժամանակների *Փիփի* կամ *Ջազլիկ* գյուղի մոտ:

Մեզ անհայտ պատճառներով՝ ավելի շուտ քաղաքական, քան տնտեսական, քանի որ դրանց միացումը Արցախին տնտեսապես ոչ մի կերպ չի արդարացվում, հիշյալ երկու գավառները IV դարից ոչ շուտ միացվում են Արցախին, որով ամբողջանում են վերջինիս 12 գավառները: Վերջին երկու գավառների տարածքն սկզբում պետք է գտնվեր *Շակաշեն-Գարդմանացիքի* մեջ և այնուհետև պետք է անջատվեր նրանցից ու միացվեր *Արցախին*:

Մեզ մնաց քննարկելու մեկ հարց ևս: Արդյո՞ք Աղվանից մարզպանության կազմում սկզբնապես տրված են եղել *Արցախի* և *Ուտիքի* 20 (Ուտի Առանձնակի հետ միասին) գավառները: Որոշ տեղեկություններ կարծես թե հավաստում

⁵⁶ Ս.Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 88, 90:

են դրա բացակայությունը և ավելի ուշ շրջանի խմբագիրների կողմից ընդմիջարկություն լինելը: Այսպես՝ «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության ձեռագրերից մեկում, որը հրատարակել է Բ. Պատկանյանը, ասվում է, որ Աղբանիա-Աղվանքը ունի «...և այլ գաւառս, զորս ի Յայոց հանեալ է. *Շակաշէն, Գարդման, Կողթ, Ջալէ և այլ քսան գաւառ* մինչև ցիառնամն Երասխայ ի Կուր գետ»⁵⁷: Ստացվում է անհետքություն: Այլ խոսքով Աղվանից մարզպանության մեջ մտել են ոչ թե 20, այլ 24 գավառ, ինչը պարզապես սխալ է, քանի որ նշված 4 գավառները մտնում են հենց այդ 20 գավառների մեջ: Երբ մենք դիմում ենք Փավստոս Բուզանդի երկին, ապա մի շատ հետաքրքիր իրողության ենք հանդիպում: Պարզվում է, որ Աղվանից կոչված թագավորությունը Արշակ Բ-ի կրած անհաջողությունների շրջանում մեծ Յայթի թագավորությունից գրավում է *Ուտի, Շակաշեն, Գարդմանաձոր, Կողթ* և նրանց շուրջ գտնվող մի շարք գավառներ⁵⁸: Եթե մի պահ մոռանանք Ուտի գավառի հիշատակությունը, ապա կտեսնենք, որ հիշյալ տեղեկությունները գործնականում նույնանում են: Այլ խոսքով, «Աշխարհացոյց»-ի վերոհիշյալ ձեռագիրը գրվել է Փավստոս Բուզանդի երկի որոշակի ազդեցության ներքո: Ավելին, կարելի է առանց սխալվելու ասել, որ «Աշխարհացոյց»-ում սկզբնապես եղել է ոչ թե «...*Շակաշէն, Գարդման, Կողթ, Ջալէ*», այլ «*Շակաշէն, Գարդման, Կողթ, Ուտի*», քանի որ եթե աշխարհագրական հերթականությունը միանգամայն օրինաչափ է Ուտի գավառի դեպքում, ապա հիշյալ հաղորդման մեջ *Տուսի* կամ *Տուչկատակի* բացակայությունը անհնարին է դարձնում *Կողթից* հետո *Ջալէի* հիշատակությունը: Թվում է, թե Փավստոսի նկարագրությունը կատարված է շրջանաձև: Սկզբում հիշատակվում է *Շակաշէնը*, այնուհետև նրանից արևմուտք գտնվող *Գարդմանը*, վերջինից

⁵⁷ К. Патканов. Армянская география VII века по р.х. СПб., 1877, т. 17.

⁵⁸ Փավստոս Բուզանդ, դպր. Ե, գլ. ԺԳ:

հարավ-արևելք գտնվող *Կողթը* և դրանից հետո դեպի արևելք տարածվող *Ուտին*: Մենք չենք կարող բացատրել, թե ինչու «Աշխարհացոյց»-ի մեջ *Ուտին* փոխարինվել է *Աղուեի* աղավաճ *Ջալէ* գրությամբ, սակայն ակնհայտ է, որ այդ հատվածը կրում է որոշակիորեն Փավստոսի երկի ազդեցությունը: Հետևաբար, կարելի է գալ միանշանակ այն եզրակացության, որ Աղբանիա-Աղվանքը «Աշխարհացոյց»-ում նկարագրվել է միայն Կուրի ձախափնյակի գավառներով: Ավելի ուշ Փավստոսի երկի ազդեցությամբ որոշ ձեռագրերի մեջ հայտնվել է Կուրի աջափնյակի 4 գավառների հիշատակությունը և նոր դրանից հետո 20 այլ գավառների հիշատակությունը՝ առանց գավառները կոնկրետ նշելու: Այն պահից, երբ «Աշխարհացոյց»-ի Աղվանից մարզպանության նկարագրության մեջ տրվեցին 20 գավառներն անվանապես, պարզ դարձավ, որ հիշյալ 4 գավառները պարզապես ավելորդ են: Այսուհանդերձ նմանատիպ ձեռագրերի պատճառով 24 գավառների հանգամանքն այնքան ամուր էր նստած որոշ ուսումնասիրողների ուղեղում, որ Մ. Բարխուդարյանցն Արցախ-ուտիքյան գավառների թիվը համարել է 24:

Ահա այսպես են մեզ ներկայանում Յայոց Արևելից կողմերի *Արցախ* և *Ուտիք* աշխարհների վարչական բաժանումների զարգացումն ու պատմությունը: